

ERFGOED BRUSSEL

Speciaal nummer
**Open Monumentendagen
Brussels Hoofdstedelijk Gewest**

September 2017 | Nr 23-24

Dossier **NATUUR IN DE STAD**

ERFGOED BRUSSEL

April 2017 | Nr 22

Dossier ART NOUVEAU

REMIGIO CANTAGALLINA
Varia DE EIGENDOM LE FÈBURE

ERFGOED BRUSSEL

Foto omslag

Vijverpark, Anderlecht
(É. Stoller, 2017 © GOB).

DOSSIER

WAT BOMEN ONS OVER BRUSSEL VERTELLEN

HISTORISCH
OVERZICHT VAN
HET BRUSSELSE
DENDROLOGISCHE
ERFGOED

**CATHERINE LECLERCQ EN
BRUNO CAMPANELLA**

LANDBOUWKUNDIG INGENIEURS, DIRECTIE
MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN

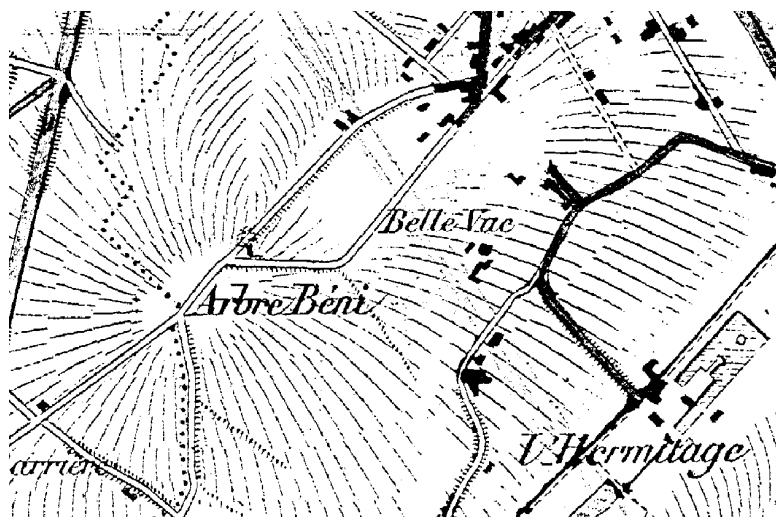

DE REGIO ROND BRUSSEL BESTOND LANGE TIJD UIT Wouden, BOSSEN, ABDIJDOMEINEN EN UITGESTREKTE BEPLANTE EIGENDOMMEN. DEZE GROTE BEBOSTE OPPERVLAKTE NAM IN DE LOOP DER EEUWEN ECHTER GELEIDELIJK AF. DE NAMEN VAN SOMMIGE BRUSSELSE STRATEN OF PLEINEN VERWIJZEN NAAR DE GESCHIEDENIS VAN ENKELE BIJZONDERE BOMEN: DE GEWIJDE-BOOMSTRAAT, DE ROTONDE VAN DE DIKKE LINDE, HET DRIELINDENPLEIN, DE DIKKE BEUKLAAN... Dit artikel illustreert de rijkdom en de verscheidenheid van het Brusselse dendrologische erfgoed, gaande van verdwenen bomen tot recent aangeplante, over de veteranen die nog altijd overeind staan, als levende getuigen van een ander tijdperk. Elk van deze bomen vertelt dus een stukje Brusselse geschiedenis.

De bevolkingsgroei, de ontginningsprogramma's en de toenemende verstedelijking, vooral vanaf de 19de eeuw, hebben het groene erfgoed van ons gewest zwaar onder druk gezet. Toch zijn enkele eeuwenoude bomen bewaard gebleven in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, zoals de oude linde van Elsene of de talrijke bomen van het Zoniënwoud. Andere bomen zijn dan weer overblijfselen van tijdens de 19de eeuw aangelegde domeinen of parken. Sommige bomen die als herkenningselement dienen, zoals de dikke beuk van Jette, of die de grens tussen verschillende gemeenten afbakenen, zoals de Kasterlinde, zijn bewaard gebleven. Ook ter gelegenheid van de honderdste verjaardag van de Belgische onafhankelijkheid werden veel bomen geplant.

ALLEENSTAANDE BOMEN

Bepaalde bomen hebben omwille van hun belang voor de lokale bevolking of als landschappelijk herkenningselement de belangstelling van historici en cartografen opgewekt. Bijgevolg vormen de bibliografie, de

Afb. 1

Aanduiding van de Gewijde Boom in Elsene op de kaart van Vandermaelen, 1846 (© KBR).

cartografie en de iconografie interessante bronnen voor onze kennis over enkele belangrijke bomen op het gewestelijk grondgebied.

Onder deze bomen bevinden zich verscheidene lindes. Dat is geen toeval. Al vanaf de middeleeuwen was de mens gefascineerd door de lange levensduur (vaak tot 500 jaar) van de inheemse lindes (*Tilia cordata*, *Tilia platyphyllos*). Ze werden dan ook aangeplant of bewaard om

het streven naar eeuwigheid uit te drukken dat met bepaalde plaatsen in verband werd gebracht. Daarbij ging het hoofdzakelijk om gebedsplaatsen (kerken, kapellen, begraafplaatsen) of om geografische bakens te vormen (bomen die een territoriale grens aangeven). Lindes hebben een indrukwekkend vermogen om loten voort te brengen en hun beschadigde kruin te herstellen. Zelfs na jarenlange aftakeling, volstaan soms slechts

Afb. 2

De Oude Linde. Atlas van de goederen van de Ter Kamerenabdij, 1716-1720 (© ARA, Kaarten en plattegronden in handschrift, 8676/A).

een paar loten op stobben of enkele takken om een nieuwe boom te ontwikkelen. De linde lijkt dan, zoals de volksoverlevering het wil, wel uit de as te herrijzen of opnieuw tot leven te worden gewekt. Helaas vergeet de mens dat regeneratieve vermogen soms en snoeit hij de loten gewoon weg of verwijderd hij de stobbe. Enkel de plaatsnaam herinnert dan nog aan de boom.

De Gewijde Boom van Elsene

De Gewijde Boom heeft zijn naam gegeven aan een straat in Elsene. Vroeger stond hij solitair aan het einde van de *Holestrate* of *Hoelstrate*, de huidige Viaducstraat en Kruisstraat, nabij het Zoniënwoud¹. De boom is te zien op de kaarten van Ferraris (ca. 1777) en van P. Vandermaelen (afb. 1) en stond ongeveer op de kruising van de huidige Defacqzstraat en de Veydtstraat. De Gewijde-Boomstraat, waarvan het tracé in 1843 werd verbreed en herzien, verbond de Elsensesteenweg met de gewijde boom, die in februari 1870 werd geveld².

Begin 13de eeuw wordt de boom al vermeld als *Elterken*, terwijl hij in de 17de en 18de eeuw respectievelijk *Lindeken* en *Geweyden Boom* wordt genoemd. Het ging om een oude linde waaraan helende krachten werden toegeschreven. Moeders legden koortsige kinderen in de

schaduw van de boom. Men geloofde dat de nachtelijke uren die de kinderen doorbrachten aan de voet van de boom –die op zomeravonden de frisheid van zijn bladeren, de geur van zijn bloemen en de koelte van zijn dauw verspreidde– en de druppels die van de bladeren vielen een genezende kracht hadden die de levensvonk van zijn frêle gasten opnieuw deed gloeien... De boom werd dus 'gewijd' door de erkentelijkheid van alle moeders. Trouwens, iedere Aswoensdag begeleidden de Brusselaars de clerus van Sint-Goedele naar deze plek, waar elk jaar een kermis plaatsvond. Naast de gewijde boom stond een kleine kapel³.

De Oude Linde van Elsene

Deze zomerlinde (*Tilia platyphyllos*) staat nog steeds op de Oude Lindesquare in Elsene, in het centrum van het oude gehucht Boondaal, naast de Sint-Adrianuskapel. Daar de boom hol is, kunnen we zijn leeftijd niet via dendrochronologische metingen bepalen (telling van de jaarringen, verhouding tot de omtrek). De hypothese van de aanplanting in het begin van de 17de eeuw is gebaseerd op de geschiedenis van de kapel, opgericht in 1463 en heropgebouwd na de ravages van de godsdienstoorlogen⁴. Gonthier (1960) schrijft in zijn *Histoire d'Ixelles* over deze linde: "Le premier

Afb. 3

De Oude Linde van Elsene, Oude Lindesquare (© GOB).

document qui, à ma connaissance, atteste sa présence, est la carte figurative des biens de l'abbaye de la Cambre exécutée par le géomètre G. Couvreur en 1717 et, à cette époque, à en juger par le dessin, il était vraisemblablement centenaire..."⁵ (afb.2)

Twintigste-eeuwse prentkaarten laten zien hoe de dorpelingen in de buurt leefden. De overheid had er een waterpomp geïnstalleerd die van de plek nog een belangrijker ontmoetingsplaats maakte. De gehechtheid van de bewoners aan deze boom uitte zich ook in de talrijke inspanningen die men leverde om zijn leven te verlengen, met de toenmalige kennis (plaatsing van metalen hoespels, betonnen versterking van de stamstructuur). Deze 'fysieke' ingrepen werden aangevuld met administratieve vrijwaringsmaatregelen: de boom werd in 1936 beschermd (echter zonder de kapel, die nochtans in het koninklijk besluit wordt vermeld!). Zo slaagde de boom erin de 20ste eeuw te overleven, hoewel hij de structuur van zijn kruin verloor en traag heropbouwde. Thans wordt

Afb. 4
De viervoudige bomenrij afgebeeld op de kaart van Ferraris, 1777 (© KBR).

een deel van de kunstmatige structuren (hoepels, beton) door het hout bedekt, terwijl een levenskrachtige kroon resoluut naar het licht reikt. De oorspronkelijke stam heeft een hoogte van 7 meter en een omtrek van ongeveer 560 cm. Behalve de stomp van de oude gesteltakken hebben alle takken die de huidige kroon vormen zich uit loten ontwikkeld. Deze 'tweeledige' structuur is goed te zien tijdens de winter maar wordt volledig aan het oog onttrokken door het dichte gebladerte tijdens de zomer (afb. 3).

De Dikke Beuk van Jette

De Dikke-Beuklaan ligt in het noorden van de gemeente Jette en dankt haar naam aan een boom die een onmiskenbare stempel op het Brusselse landschap heeft gedrukt. Hij zou de enige overlevende geweest zijn van een viervoudige bomenrij langs de Romeinse weg tussen Zellik en Vilvoorde, waarvan de huidige Schapenweg een deel vormt. (afb.4) Hij stond op de kam van een helling en vormde een vertrouwd gezicht in het Brusselse landschap, met zijn ronde kruin op een 10 m hoge stam. Zijn bijnaam 'Dikke Beuk' (*arbre bal-lon*) had hij aan zijn typische silhouet te danken. Hij was zelfs vanaf de Congreskolom te zien (afb. 5).

De huidige beuk werd in 1984 aangeplant, ter vervanging van de beuk die in 1913 was aangeplant die op zijn beurt de driehonderd jaar oude boom verving, de *hêtre de Dielegem* [beuk van Dielegem], die op de avond van 12 mei 1912 door een rukwind middendoor brak. Begin 20ste eeuw had deze boom indrukwekkende afmetingen, met zijn stamomtrek van 4,50 m en hoogte van 23 m⁶. Menig Brusselaar maakte van de Dikke Beuk het doel van zijn wandelingen, en koningin Marie-Henriëtte zou aan de voet van de boom een tuintje en zelfs een kapel hebben ingericht. Helaas ontstond er een grote holte onder aan zijn stam: bijna de hele voet was hol. Ondanks een betonnen versteviging die in 1909 werd aangebracht, was de boom niet bestand tegen ongunstige weersomstandigheden. Daarenboven werd hij herhaaldelijk in brand gestoken: de laatste aanslag dateert van 21 juni 1909, toen vandalen in petroleum gedrenkt stro aan zijn voet legden en in brand staken. De brandweer en omwonenden slaagden er gelukkig in het vuur te doven.

Op 15 juni 1913 werd de nieuwe boom officieel geplant. Het ging om een beuk uit het Kapucijnenbos die

Afb. 5
De oorspronkelijke Dikke Beuk. *Le Patriote Illustré*. Omslag van het jaar 1901 (© KBR).

12,6 m hoog was en een stamomtrek van 0,72 m had. Zijn transport door zeven paarden en veertien mannen, over een afstand van 20 km tussen het Kapucijnenbos en de helling van Wemmel duurde drie volle dagen⁷. Deze boom hield het echter minder lang vol dan zijn voorganger. In 1984 moest hij om veiligheidsredenen worden geveld omdat zijn voet door schimmels was aangetast. Laten we hopen dat dit nieuwe exemplaar een even lang leven is beschoren als de eerste 'Dikke Beuk'...

De Dikke Linde van Laken

De Dikkelindelaan ligt ten noorden van het Park van Laken, ten westen van het Chinees Paviljoen. De 'dikke linde' zelf stond op het kruispunt genaamd *Pekpot*⁸, nabij het Chinees Paviljoen, en wordt afgebeeld op de kaart *Bruxelles industriel* uit 1910 (afb. 6). Hoewel deze veteraan begin 20ste eeuw nog op talrijke prentkaarten prijkte, is er heel weinig bibliografische informatie over beschikbaar (afb. 7). De evolutie van zijn omgeving heeft zijn aftakeling ongetwijfeld bevorderd, maar toch stelde zijn buitengewone levenskracht hem in staat de tand des tijds te doorstaan. Als een heuse attractie was hij de bestemming van veel wandelaars aan het begin van de

Afb. 6

De Dikke Linde afgebeeld op het *Nouveau plan de Bruxelles industriel*, 1910 (© KBR).

Afb. 7

Prentkaart die toont hoe de boom aftakelde... en ondanks alles overleefde (verz. Belfius Bank-Académie royale de Belgique © ARB-GOB).

vorige eeuw. Helaas moest hij worden geveld nadat hij in januari 1912 door een orkaan werd getroffen⁹.

De Kasterlinde in Sint-Jans-Molenbeek

De Kasterlinde is vermoedelijk de enige overgebleven hoekboom van het Gewest en diende als topografische grenspaal voor drie gemeenten: Sint-Agatha-Berchem, Sint-Jans-Molenbeek en Dilbeek. Hij staat solitair op de kruising van twee straten (de Kasterlindenstraat en de Ferdinand Elbersstraat), op het hoogste punt van de gemeente Sint-Jans-Molenbeek, en domineert de omgeving met zijn bijzondere silhouet. Wegens hun bijzon-

dere vorm dienen linden vaak als herkenningselementen in het landschap, en deze boom is hiervan een perfect voorbeeld. Inderdaad, zoals al vermeld, zijn linden heel resistente bomen, met een groot regeneratief vermogen en een lange levensduur. Daarom worden linden vaak gebruikt als markeringen in het landschap, om territoriale grenzen aan te geven, enz.

Op de kaart van Brussel die ca. 1821 werd opgesteld door G. De Wauthier staat een boom afgebeeld, alsook op de *Carte topographique de Bruxelles et de ses environs* van P. Vandermaelen uit 1846, waarop ook de naam *Kaster Linde* ver-

Afb. 8

De Kasterlinde (2017 © GOB).

meld staat. De Kasterlindenstraat is genoemd naar deze boom, die een echt historisch monument is geworden, terwijl ook de naam van een café in de buurt (*In de linde*) ernaar verwijst. In het werk *Arbres de Belgique* van J. Chalon vernemen we dat de omtrek van de Kasterlinde begin 20ste eeuw 2,75 m bedroeg. Het is daarom heel goed mogelijk dat dit de boom is die Vandermaelen in 1846 afbeeldde.

Zijn huidige omtrek bedraagt 3,15 m. De linde zou dus ouder dan 200 jaar zijn. Voor deze krachtige boom, die in de inventaris van de opmerkelijke bomen van België is opgenomen, ligt nog een lang leven in het verschiet, zoals blijkt uit de aanwezigheid van talrijke loten. In de loop van de 20ste eeuw werd dit individu wellicht meermaals door de bliksem getroffen: zijn kroon is sterk aangetaast, zijn geknotte stam is hol en zijn bovenste helft is gekwetst. Toch is hij de perfecte belichaming van wat we onder een 'veteraanboom' verstaan (afb. 8).

De Drie Linden van Bosvoorde

Deze drie solitaire linden staan aan het noordelijke uiteinde van de Drie Lindenstraat, in het hartje van de tuinvijken Logis en Floréal. Ze werden herhaaldelijk heraan geplant om

de herinnering levendig te houden aan een reusachtige exemplaar met drie stammen waarvan de totale omtrek in 1778 bijna 7 m bedroeg. Begin 18de eeuw werd het kruispunt met de drie linden het *Sinte Huybrechtgat* (*Trou de Saint-Hubert*) genoemd, of nog de *Dry Linden*¹⁰. Op verscheidene 18de-eeuwse plannen is hier een grote linde afgebeeld.

Deze meerstammige reus met zijn brede gebladerte overheerste alle bomen in de omtrek en hij werd door Paul Vitzthumb (1751-1838) gereproduceerd¹¹ (afb. 9a,b,c). Hoewel de drie linden in 1805 werden geveld, prijkten ze tot in de 19de eeuw op prentkaarten, wellicht omdat ze ondertussen door drie andere linden waren vervangen. De drie huidige linden werden aangeplant tijdens de heraanleg van de rotonde in 2004.

De eik van de Renbaan van Bosvoorde

Deze eik, aan de rand van het Zoniënwood, was eind 19de eeuw onderwerp van een echt compromis 'op z'n Belgisch' met het oog op de bouw van de Renbaan van Bosvoorde in Ukkel. Thans is het een eerbiedwaardige eik (*Quercus robur*, omtrek ongeveer 5 m) die trots toont hoe hij zich in de loop van de decennia aan de wijzigingen van zijn omgeving heeft aangepast.

Voor deze eik, die wellicht in de 16de eeuw werd aangeplant, begonnen de grote omwentelingen in de 19de eeuw. Op de Ferraris-kaart ca. 1777 vormt het gebied waar hij staat een woud van hoogstammen en kreupele bos. In de volgende eeuw zien we op de kaart van Vandermaelen (1846-1854) dat de aanleg van door beuken afgeboorde dreven, waaronder de dreef van het Fort Jaco, een eerste ingrijpende verandering had teweeggebracht (afb. 10). Maar tot aan de aanleg van de Renbaan, die rond 1877 begon, bleef de boom

Afb. 9a, b en 9c

De reusachtige uitloper van de Drie Linden, getekend door Paul Vitzthumb (1802) (© KBR, Prentenkabinet).

ingesloten door een ononderbroken massief. De liefhebbers van de paardensport, aan wie al vaker andere

sites waren beloofd en dan weer ontzegd, zagen in deze plek het perfecte kader voor de renbaan. Omgekeerd

Afb. 10
De rechte drenen in het Zoniënwoud op de kaart van Vandermaelen, 1846 (© KBR).

Afb. 11
De eik in 2016, omringd door de green van het golfterrein van de Renbaan (B. Campanella, 2017 © GOB).

verzetten natuurverdedigers zich – toen al – tegen de versnippering van het woud.

Als tegemoetkoming voor deze ingreep, die het woud diep binnendrong, probeerde landschapsarchitect Edouard Keilig zoveel mogelijk hoogstammige bomen te bewaren, waaronder deze eik. Keilig geeft overigens een interessante beschrijving van dit project: *“L'idée dominante de mon projet, la voici : le nouveau parc doit conserver le caractère imposant et majestueux de la vieille forêt qui couvre le terrain accidenté d'une magnifique futaie sur un taillis très fourré. Dans ce but, je déboise avec beaucoup de réserve... Je ne touche nulle part au bois sans but sérieusement motivé”*¹²

Ondanks de terughoudendheid van de landschapsarchitect, raakte de boom uiteindelijk toch geïsoleerd in een ruimte die als weide werd opgevat, zoals blijkt uit de NGI-kaart uit 1913 en de luchtfoto's die vanaf 1930 werden gemaakt. De woudzone die werd behouden, lag ten zuiden van de ring. Wellicht werd de boom gespaard omwille van zijn afmetin-

gen en zijn evenwichtige kroon, die toen al hoog was doordat hij zich tot dan toe binnen een massief had ontwikkeld. Op de stam, die plotseling aan het licht werd blootgesteld, ontsproten nadien wellicht loten die geleidelijk het laagste deel van de huidige kruin vorm gaven. Wie de architectuur van de huidige boom van nabij bestudeert, treft dus sporen aan van de overgang van een bosomgeving naar een open terrein.

Maar de lotgevallen van de eik waren nog niet ten einde. In 1987 werd het binnen de ring gelegen terrein omgevormd tot een golfterrein, waarbij de aard van de bodem ingrijpend werd gewijzigd (aanvoer van zand, fungiciden en meststoffen, verzakkingen). Al deze veranderingen hadden helaas een grote impact op de gezondheidstoestand van de boom (ontwikkeling van grote holten, afvallende takken, enz.). Na een studie uit 2016 bepaalde de DML de vrijwaringsmaatregelen die het leven van deze veteranboom moeten verlengen: het instellen van een vrijwaringszone zonder betreding, de aanvoer van mulch (organisch materiaal dat de bodemkwaliteit verbetert), de

verwijdering van jonge concurrenten (beuken), snoeien en de plaatsing van kroonverankeringen.

Deze boom, waarvan de leeftijd op 450 jaar wordt geschat, begint ouderdomsverschijnselen te vertonen. (afb.11) Bij eiken kan deze fase echter verscheidene eeuwen duren, en de levenskracht van deze boom, gemeten aan de uiteinden van de takken, valt nog binnen het gemiddelde. Het doel van de vrijwaringsmaatregelen is dus opnieuw gunstige omstandigheden te creëren die nauwer aansluiten bij die van vóór de aanleg van het golfterrein. Zo zal de eik deze periode uit zijn geschiedenis te boven kunnen komen en nog lange tijd een getuige van onze geschiedenis blijven.

DE LAANBOMEN

Laanbomen worden aangeplant om grote verkeersaders of vergezichten af te bakenen. Ze zijn in groten getale aanwezig, niet alleen in de openbare Brusselse parken maar ook op sommige privédomeinen.

Afb. 12

De twee iepen tijdens de werken voor de aanleg van de Kruidtuintunnel in 1957 (© Min. OW, Regie der Gebouwen).

De iepen van de Kruidtuinlaan

Binnen een rij platanen aan de Kruidtuinlaan staan twee gladde iepen (*Ulmus minor*). Ze zijn de laatste vertegenwoordigers in Brussel van een boomsoort die vroeger de meest voorkomende laanboom was. Tot in de jaren 1980 waren iepenrijen gemeengoed in de stad. Al in de 17de eeuw werd deze soort van eerste grootte (meer dan 15m) populair omdat ze ook op moeilijke ondergronden gedijt en heel statige bomenrijen vormt. Daarenboven brengen iepen hoogwaardig hout voort.

Helaas werden veel het slachtoffer van de iepziekte. Deze ziekte wordt veroorzaakt door een schimmel (*Ophiostoma novo-ulmi*) die wordt overgedragen door de grote iepenspintkever (*Scolytus scolytus*), die zijn gangen onder de bast graaft. In de loop van de 20ste eeuw hebben zich twee epidemieën voorgedaan (1914 en 1970) die een heel zware tol hebben geëist. Thans worden iepen bijna systematisch aangevallen zodra ze dik genoeg zijn om het insect aan te trekken (een stamomtrek van ongeveer 40 cm). De boomsoort zelf is

dus niet volledig verdwenen, maar als laanboom is ze niet langer bruikbaar. Toch is er sinds een tiental jaren opnieuw enige hoop, nu verscheidene variëteiten in de handel worden gebracht die tegen de iepziekte bestand zouden zijn. Deze variëteiten zijn in boomkwekerijen ontwikkeld door resistentiemechanismen uit het genetisch materiaal van de iepen te putten.

En misschien is het precies een genetische eigenaardigheid die de twee bomen van de Kruidtuinlaan in staat heeft gesteld de eerste epidemie te overleven. Tijdens de tweede golf speelde hun betrekkelijke afzondering binnen een rij platanen in hartje stad wellicht ook een rol in hun bescherming tegen de iepziekte.

De twee bomen zijn dus kennelijk niet alleen aan de iepziekte ontsnapt, ze hebben ook de druk van de stad kunnen weerstaan. Een druk die nog groter werd toen de Kruidtuintunnel werd uitgegraven (1957) (afb. 12), waarbij zowat de helft van het volume van de bodem waarin de bomen groeiden werd afgegraven en waterafstotend gemaakt.

Thans is enkel nog een smalle strook grond zichtbaar. Toch werden de twee bomen niet door de aannemers geveld, ondanks het principe van 'alles voor Koning auto'. Misschien beseften ze het belang van deze twee overlevende bomen? Het duurde nog tot in 2016 voordat ze op de bewaarlister werden ingeschreven en hun waarde op gewestelijk niveau officieel werd erkend.

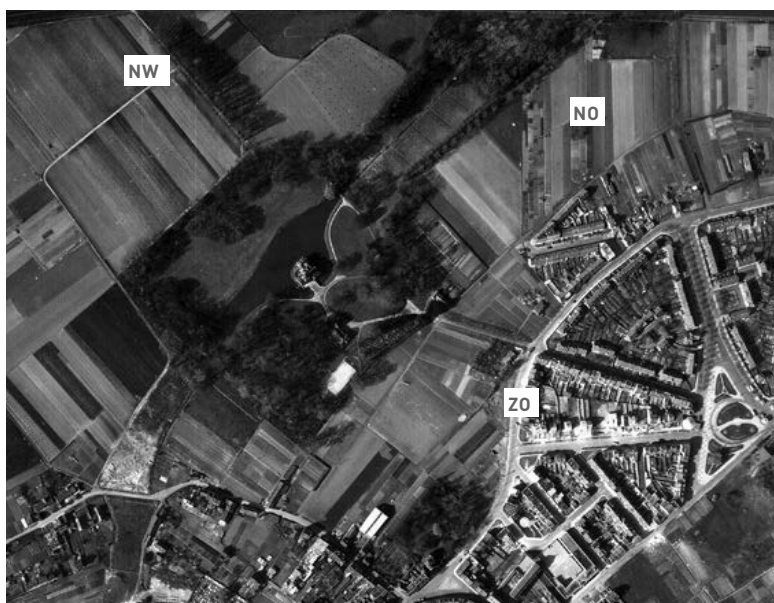
De Rivierendreven

Het Kasteel de Rivieren in Ganshoren, dat uit de 12de eeuw stamt¹³, wordt omringd door een slotgracht en enkele wegen vanwaar drie dreven vertrekken (afb. 13). Een ervan verbindt het kasteel met de Sint-Annakapel, die is afgebeeld op de Ferraris-kaart (ca. 1777), de twee andere vormen een rechtlijnige NW-ZO-as. In de loop der eeuwen en na talrijke veranderingen van eigenaar werd de toren –oorspronkelijk een onderdeel van de verdedigingslinie van Brussel– verbouwd tot een pronk-kasteel dat met verscheidene bijgebouwen werd aangevuld.

Zoals we kunnen zien op een luchtfoto uit 1950 (afb. 14), heeft het landschap rond het kasteel, en vooral de dreven, het middeleeuwse tracé eeuwenlang bewaard. Toch deed zich op een bepaald ogenblik een ingrijpende verandering voor: begin 19de eeuw liet men de site verwilderen en werd het park gedeeltelijk opgedeeld. De familie de Villegas, die het domein kocht en restaureerde, beschouwde de dreven niet langer als een onderdeel van het park. Ze werden openbaar domein en van dan af door de gemeente beheerd. Tijdens de verstedelijkingsgolf van de jaren 1950 werden oude landbouwzones woongebied. De landbouwpercelen werden verkaveld en door de nabijheid van de nieuwe woningen begon men de rijen grote bomen (wellicht

Afb. 13
Gravure van het Kasteel de Rivieren, de slotgrachten en de dreven, 1575-1580
(© KBR Prentenkabinet).

Afb. 14
Luchtfoto uit 1950 van het park rond het Kasteel de Rivieren en de dreven die vertrekken richting NW, NO en ZO (© Min. OW 1950, BruCiel).

beuken in het noorden, gezien de lokale toponymie) als hinderlijk te ervaren en besliste men om ze te vellen. Om toch een herinnering aan dit unieke landschap te bewaren, werden platanen aangeplant die sindsdien regelmatig tot "kattenkoppen" worden teruggesnoeid. Zo blijft de omvang van hun kroon en de schaduw die ze op de hui-

zen werpen beperkt. De straatnamen herinneren ook nog aan deze boomrijke dreven: de Kasteeldreef volgt het tracé van de NW-ZO-as, de Rivierendreef volgt in grote lijnen het tracé van de ZW-NO-as. En de Tachtigbeukenlaan, die in de jaren 1960-1970 werd aangelegd, is wellicht een eerbetoon aan deze grote verdwenen bomen.

DE HERDENKINGSBOMEN

Vanaf het ontstaan van België gebruikten de Brusselse gemeenten bomen om de mijlpalen van de Belgische geschiedenis te markeren. Zo bevat de *Inventaris van de Opmerkelijke Bomen* tien herdenkingsbomen, waarvan er acht werden aangeplant ter gelegenheid van het honderdjarige bestaan van België. Alle soorten die hiervoor werden geselecteerd ogen bijzonder statig. Het gaat hoofdzakelijk om linden (drie *Tilia cordata*, één *Tilia platyphyllos* en één *Tilia tomentosa*), gevolgd door twee eiken (*Quercus rubra* en *Quercus frainetto*) en één beuk (*Fagus sylvatica f. purpurea*). De twee overige bomen zijn wat merkwaardiger. De eerste is een krimlinde (*Tilia x euchlora*) en staat nabij het Park van Vorst, naast een stèle die het einde van de Eerste Wereldoorlog herdenkt. De tweede is een zwarte els (*Alnus glutinosa*) die ter gelegenheid van de millenniumwisseling in het Marie-Josépark in Sint-Jans-Molenbeek werd aangeplant. Deze twee bomen zijn duidelijk veel jonger en minder indrukwekkend dan de andere herdenkingsbomen, maar we zijn ervan overtuigd dat ze gezien hun grote waarde nog lange tijd zullen worden beschermd (afb. 15).

CONCLUSIE

Aan de hand van enkele oude bomen hebben we een stukje lokale Brusselse geschiedenis proberen te schetsen. Deze bomen getuigen hoe ze zich, in weerwil van de groeiende en invasieve druk van de mens, in stand hebben kunnen houden... of net niet. Wat al deze voorbeelden gemeen hebben, is de geleidelijke inkrimping van de ruimte die we aan deze grote maar onbeweeglijke, statige maar zwijgende levende wezens gunnen. In veel gevallen konden ze slechts overleven dankzij de gehechtheid en de inzet van de

Afb. 15

Zwarte els aangeplant ter gelegenheid van de millenniumwisseling in het Marie-Josépark in Sint-Jans-Molenbeek (B. Campanella, 2015 © GOB).

buurtbewoners. Deze betrokkenheid van het publiek is ook vandaag de dag nog goed voelbaar. We moeten dus lessen trekken uit de geschiedenis: als we dit bomenerfgoed aan de bewoners van morgen willen overdragen, moeten we bereid zijn onze bomen ruimte te geven¹⁴.

*Vertaald uit het Frans,
citaten op pp. 175-176*

BIBLIOGRAFIE

JESPERS, J.-J., *Dictionnaire des noms de lieux en Wallonie et à Bruxelles*, Racine, Brussel, 2005.

LE ROY, P., *Monographie de la commune d'Ixelles*, Imprimerie Générale, Brussel, 1885, pp. 249-250.

PAULUS, G., *Jette*, CFC-Editions, Brussel, 2000

WESMAEL, A., "Note sur le tilleul à petites feuilles", in MORREN, E., *La Belgique horticole. Annales d'horticulture belge et étrangères*, Gent, 1872, p. 63.

<http://bomen-inventaris.irisnet.be>

NOTEN

1. DE REINSBERG-DURINGSFELD, O., *Calendrier Belge, fêtes religieuses et civiles, usages, croyances et pratiques populaires des Belges anciens et modernes*, deel 1, 1861, Brussel, Claassen, p. 339.
2. VEYDT, M., "Chronique", in *Revue de Belgique*, deel IV, 1870, Parent et Fils, Brussel, p. 200.
3. GUILLAUME, A., MEGANCK, M., *Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel: 15 Elsene*, Brussel, 2005, pp. 48-49.
4. GUILLAUME, A., MEGANCK, M., *op. cit.* pp. 85-86.
5. GONTHIER, A., *Histoire d'Ixelles, Le folklore brabançon*, Impr. De Smedt, Brussel, 1960, 166 pag.
6. COSYN, A., "L'arbre ballon de Jette-Saint-Pierre", in *Bulletin officiel du Touring Club de Belgique*, 12, 1912, p. 272.
7. DUCHAINE, P., "La fête de l'arbre ballon", in *Bulletin officiel du Touring Club de Belgique*, 14, 1913, pp. 315-318.
8. VAN NIEUWENHUYSEN, P., *Historische toponymie van Laeken*, Safran, Brussel, 2009.
9. CHALON, J., "Les arbres remarquables de la Belgique", in *Bulletin van de Koninklijke Belgische Botanische Vereniging*, deel 49, Zetel van de Rijksplantentuin, Brussel, 1912, p. 189.
10. PIERRON, S., *Histoire illustrée de la forêt de Soignes*, La pensée belge, Brussel, s.d.
11. PIERRON, S., *Histoire de la forêt de Soignes*, Buelens, Brussel, 1905, p. 227.
12. Stadsarchief Brussel, *Openbare Werken*, 26915; in DUQUENNE, X., *Le bois de la Cambre*, Xavier Duquenne uitg., Brussel, 1989, p. 133.
13. GUILLAUME, A., MEGANCK, M., *Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel, 20, Ganshoren*, Brussel, 2009, pp. 41-45.
14. Doorgaans wordt de bodem rond een op de bewaarlijst ingeschreven boom beschermd tot op een afstand van 2 m rond de boomspiegel. Is dit echt genoeg en voldoende ambitieus, wetende dat de wortels zich tot over een lengte van 1,5 keer de hoogte van de boomstam kunnen verwijderen?

Brussels told through its trees. Historical overview of the dendrological heritage of Brussels

Through the ages: forests, woods, abbey estates and vast planted properties covered a significant portion of the region around Brussels. Population growth, land clearing and increasing urbanisation, particularly from the 19th century onwards, placed enormous pressure on this green heritage. In spite of these changes, a number of multi-centennial trees have been preserved in the Brussels-Capital Region, such as the Old Lime Tree of Elsene or numerous trees in the Sonian Forest. Others are specimens from properties and parks planted during the 19th century. Certain trees, serving as reference points, such as Jette's "ball tree", or as boundary markers delimiting several municipalities, such as the Kasterlinde, are still present. The commemoration of one hundred years of Belgian independence also resulted in the planting of numerous trees. Several streets and squares in Brussels make reference to trees: Gewijde-Boomstraat (street of the blessed tree), rondpunt van de Dikke Linde (tall lime roundabout), Drie Lindenplein (square of the three limes), Dikke-Beuklaan (ball tree avenue), etc.

This article illustrates the richness and diversity of the tree heritage of Brussels from a chronological perspective: from those that have disappeared to those recently planted and also including the "veterans", still standing as living witnesses to another time. Each one of these trees is a temporal marker that helps to tell a part of Brussels's history.

CITATEN

p.19

"een verrukkelijk labyrint van schilderachtige hoekjes en talrijke wandelpaden; een glooiende tuin, geheimzinnig, grillig, klimmend en dalend [...] in één woord een levend en triomfantelijk protest tegen de natuur met rechte hoeken en met de liniaal getrokken wegen uitgevonden door Le Nôtre voor heren in rok en dames met sleepjurken"

p.22

"Het eerste document dat bij mijn weten zijn aanwezigheid attesteert, is de figuratieve kaart van de goederen van de Ter Kamerenabdij, uitgevoerd door landmeter G. Couvreur in 1717. In die tijd was de linde, te oordelen naar de tekening, wellicht meer dan honderd jaar oud..."

p.26

"Dit is de krachtlijn van mijn plan: het nieuwe park moet het imposante en statige karakter bewaren van het oude woud, dat een grillig terrein bedekt met een prachtig hoogstammig bos met dicht kreupelhout. Daartoe zal ik zo weinig mogelijk ontbossen... Ik zal niet aan het bos raken als daar geen zwaarwichtige treden voor is."

p.33

"Het is een zeer mooi jachtgebied bevolkt door rood- en andere soorten wild" "...vaak verbleven heeft, zowel bij dag als bij nacht, in zijn residentie in Bosvoorde, waar hij zijn jachtpartijen hield."

p.36

"het majestueuze zicht van de Molenvijver en de kom van Bosvoorde gelegen in een adembenemend decor: het weidse wateroppervlak, de omringende heuvels, aan de rechterkant omzoomd door prachtige dennendbossen met oude schilderachtige stammen afgewisseld met beukenbosjes; op de achtergrond weerspiegelen de oude witte huizen van Bosvoorde langs de Terhulpensteenweg zich in het water; daarboven verheft zich in de verte een afgeronde heuvel met bewerkte velden en ten slotte, als afsluiting van de horizon en aanvulling op de woudgord die de kring van heuvels bekroont, de in nevel gehulde, hoog oprijzende bomen van het eigendom van de graaf d'Ursele."

p.38

"Bosvoorde verfraait, Bosvoorde breidt uit, Bosvoorde beweegt, Bosvoorde heeft zijn muziekschool, zijn dagblad; Bosvoorde is echt een grote stad...de oude, vuile en ongezonde arbeiderswijk van de zogenaamde Bezemhoek, die gemeenschappelijke verblijfplaats van houtheders en vernielers van ons nationale woud; dat bolwerk van microben die allerlei besmettelijke ziekten verspreiden en voortdurend de voornaamste bronnen van de Woluwe en van de vijvers van Bosvoorde en Oudergem bezoeiden."

p.39

"Bijna geen van deze huizen heeft een stenen vloer, het is onmogelijk er water te gebruiken om schoon te maken want het zou onmiddellijk worden opgeslorpt door de aarde, die reeds doordrenkt is van de dagelijkse activiteiten in het gezin, dat meestal uit vier à vijf personen

bestaat. Alleen de kamers beneden worden bewoond. Op de zolder worden de berentakken opgeslagen bestemd voor de uitoefening van het enige beroep waarvan de inwoners leven. Het gebrek aan verlichting is bijna algemeen, de vensters worden nooit geopend en vaak komt het licht naar binnen langs een in de muur verankerde ruit [...]. Deze huizen worden van elkaar gescheiden door lange smalle gangen, een soort van stegen met open riolen waarlangs alle regenwater en huishoudelijk afvalwater wegvloeit."

p.40

"Ons kleine huis is charmant en zeer ruim, het is ideaal voor ons. We hebben twee mooie kamers beneden, een zeer grote en zeer nette kelder [wat zeldzaam is voor een kelder], twee kamers boven en een grote zolder die zeer geschikt is voor Rik om een atelier van te maken, een mooie koer en een mooi tuintje met een appelboom en een perenboom met twee kleine peren. Ook onze kleine appels doen het goed!!! We huren dat alles voor de prijs van 18 frank per maand. We zijn op tien minuten gaans van de tram die ons voor 15 centiem naar de stad brengt... Sinds ik hier woon ben ik anderhalve kilo aangekomen en mijn gezondheid gaat veel beter"

p.50-51

"Al diegenen die van de plantenhandel leven." "Aan hen de eer [...] als ze zeker zijn van een overwinning, want voor hen is een medaille geen ijdele eer; het is reclame, het is een uithangbord, het is een gelegenheid om hun waren te verkopen." "...alle liefhebbers met een teer hart." "De geleerde liefhebber."

"Bijna alle amateurs van deze categorie hebben een dikke buik en een bril." "De praktische amateur die samen met een halve of een kwart tuinman zelf met zijn blanke handen in zijn kleine serre zijn planten bepotelt." "Verwaande amateurs – zij die hun tuinman zijn zin laten doen."

"De echte amateur. Er zijn er niet veel van deze soort: iemand die door een lange praktijk is ingewijd in de geheimen en kneepjes van het vak."

"Er is echter een frappant feit – een teken van de publieke welvaart en de zachtheid der zeden – en dat is de geweldige expansie van de voortleefde voor bloemen. Loop door de nieuwe wijken van de hoofdstad en in elke straat zie je voor vele vensters mooie bloemen; deze voortleefde is zo snel verbreid geraakt, dat ze zelfs journalisten heeft aangestoken, want, zonder het te beseffen of te merken, stond ik op een zonnig plots voor de poort van de Kruidtuin."

p.52

"Onder de bloemen die meestal worden gekweekt voor salons of boudoirs, zijn er die ongezonde geuren verspreiden, hoe sterker of aromatischer, hoe ongezonder. We kennen niets dat schadelijker is dan wat deze bloemen uitwasemen; ze charmeren, ze bedwelmen met hun verrijnde maar misleidende geuren, en uiteindelijk verstoren en verzwakken ze het zenuwstelsel. Hoeveel mooie dames zijn er niet die, constant opgesloten in hun met geurige bloemen getooide salon of boudoir, symptomen van slaapwandelen beginnen te vertonen, of lijden aan een irritatie van het gestel die

meestal 'zenuwpijn' wordt genoemd en die vaak geen andere oorzaak heeft dan de onafgebroken inwerking van een met geurige substanties verzadigde lucht op het organisme." – "Bijzonder gevaarlijke bloemen [...]"

p.53

"... dat de ziel verheft naar de Schepper van al wat bestaat."

p.54

"...op een zowel rijke als aangename manier antichambres, vestibules en bordessen siert."

"... zonder bang te moeten zijn om het behang en de vloerbekleding van de kamer te beschadigen."

"...als scherm dienend tussen nieuwsgierige voorbijgangers en mensen die binnen zitten."

p.55

"Vrijwel overal zijn vensters met dubbele ramen te zien, waartussen in de winter schitterende bloemen staan, waarvan zowel de voorbijgangers als de bewoners van de appartementen genieten."

"...onderdak aan kleine planten, aan lilliput-exemplaren die het beeld creëerden van een tuin gereduceerd tot de kleinste proporties."

p.56

"Er zijn er die het heel goed doen in appartementen, in grote of kleine aquariums die men vandaag de dag zo aardig maakt, en die gevuld met water, planten en soms ook goudvissen en andere watterdieren, salons opvrolijken en zuiveren."

"Die veel plezier beleefden aan het op de voet volgen van deze vegetatie die we normaal gesproken niet te zien krijgen."

"Voor de studie van zee- en zoetwaterwezens in hun relatie tot waterplanten." "...waarvan het frisse groen een vrolijke en fraaie kleur in het water zal doen weerspiegelen."

p.57

"...versiering voor één dag die zich weelde permitteert, die men de avond voor een feest, enkele uren voor het bal, voor veel geld construeert, en die de tuinman-decorateurs de volgende dag weer weghalen, zoals dat met theaterdecoris gebeurt."

"Het is veel moeilijker om planten te kweken in een appartement dan in een serre. Dat is begrijpelijk: in appartementen probeert men immers precies dat te vermijden wat men in serres wil provoceren. In zijn woning spant de mens zich in om zich te omringen met gezonde, zuivere en droge lucht, en daarin heeft hij gelijk. Maar hij denkt er niet altijd aan dat diezelfde lucht die zo goed is voor hem, niet altijd geschikt is voor zijn dierbare planten. Het is dus praktisch onmogelijk dat planten in appartementen zo lang mooi en gezond blijven als in een serre. Indien men echter de soorten goed uitkiest, kan men het aantal ontgoochelingen beperken."

"Het is eigenlijk niet te geloven en nochtans hebben we het gezien, we hebben hun schoonheid bewonderd, al die plantenmozaïeken waarvan het geheel een verrassend effect heeft. Je zou op je knieën vallen voor die eigenaardigheden van de natuur [...]. We hebben gezegd dat in België, en vooral in Brussel, begonia's

de favorieten zijn geworden van liefhebbers van kamerplanten, en dat vrijwel in alle huizen een combinatie van verschillende soorten begonia's de vensterbanken sieren. De *B. Rex* heeft daartussen natuurlijk een plaatsje gevonden en geijet er uitstekend."

"Genieten van een mooi schilderij of een mooie palm, dat komt op hetzelfde neer, dat is de verhevenheid van onze intelligentie onderdompelen in al wat God en de kunst aan grootsheid en waardigheid hebben geschapen."

"Een van de wonderen van de sierteelt in Europa, met zijn prachtige palmen die daar in volle grond groeien [...] Zelfs de meest ervaren botanici staan vol bewondering voor deze schitterende planten."

p.58

"De grote, indrukwekkende en majestueuze exemplaren met hun kronen met talrijke, krachtige bladeren [...] zijn perfect geschikt om een prachtig cachet te geven aan wintertuinen. De minder grote exemplaren zijn eleganter en zijn gegeerd voor salons, want ze zijn gemakkelijk te kweken en het is geen grillige plant. De kleine exemplaren, [...] zijn al even gegeerd, ofwel voor korven gebruikt als tafeltukken, of voor miniaturtuinen die onze salons opvrolijken en de blik strelen, door ons te herinneren aan de schoonheid en schittering van de natuur."

p.59

"Vooral als een lange winter ze dat kwijnende uitzicht heeft gegeven, dat bijna alle kamerplanten in de lente hebben."

"... zonder te vervelen tijdens hun bloeiperiode onze salons kunnen sieren."

"...vrij goed bestand waren tegen gebrek aan zorgen, wat meestal het grootste gebrek is bij veel liefhebbers." "...liefhebbers die in een kamer slechts een kleine plank ter beschikking hebben."

p.67

"Vrije ruimten creëren of behouden met natuurlijke begroeiing, in het belang van de esthetiek en de hygiëne"

p.68

"Dit netwerk van wegen dient niet als afvoer, het is uitsluitend bestemd om te wandelen en moet worden bezaaid [type golfgazons] voor het uitzicht [...]. Het grote voordeel van gras is ten eerste het fraaie uitzicht [grote Engelse parken, bezoeken aan Kew]; daarenboven wordt het aanmaken van stof vermeden, dat bomen bevuilt en modder geeft voor wandelaars."

"De vrije ruimten en de gevarieerde landschappen die door het Arboretum ontstaan zijn, maken van het Kapucijnenbos een echt aangename wandelplek [...]. Er bestaat niets gelijkwaardigs in de omgeving van de hoofdstad, want het Terkamerenbos wordt te druk bezocht om de liefhebbers van open ruimte een even rustgevende en natuurlijke omgeving te bieden."

pp.68-69

"Ten eerste moet men een algemeen regel naleven, een afgeleide van een natuurwet die een landschapsarchitect nooit mag overtreden om niet in zinloosheid te vervallen en een banaal, heteroog en tegennatuurlijk werk te creëren. Dat is de wet van de natuurlijke habitat

van de planten. De dendrologie en de plantkunde leren dat elke plant spontaan geboren wordt en groeit in het milieu van zijn voorkeur, waar alles aangepast is aan zijn behoeften. Daaruit komt deze regel voort die de landschapsarchitect verplicht de planten die hij gebruikt zo veel mogelijk onder dezelfde groeiomstandigheden aan te planten als die van hun plaats van oorsprong, waar deze planten spontaan groeien."

p.69

"schilderachtig geordend"

"De heer Bommer, toen reeds hoogleraar aan de *Université Libre de Bruxelles*, begreep de noodzaak van een dergelijk arboretum voor de rationele studie van de boomsoorten uit de gematigde streken die in ons klimaat kunnen leven, net zoals de *Nouveau Jardin Pittoresque* in onze moderne tuinen alle bloemen uit gematigde streken die bij ons gedijen heeft willen bijeenbrengen."

p.76

"Je stelt dus voor dat we op 10 augustus samen naar de Queyras vertrekken. Ik vind dat een geweldig idee en zal me erop voorbereiden, als ik tegen dan tenminste niet in de gevangenis ben beland! Jawel: men wil me aansprekelijk stellen voor de dood van een meisje dat tijdens een windvlaag in het Terkamerenbos een tak op haar hoofd heeft gekregen. [...] Dus, tenzij ik in de gevangenis zit, zal ik je heel graag vergezellen op je plantentocht op de Col d'Isoard [...]"

"Volgens La Gazette heeft u onlangs geheel terecht aangedrongen op bloemen voor het Park. U gaat er daarbij blijkbaar van uit dat bloemen altijd gewerd werden uit het Park. U vergist zich evenwel. Alleen, u bent te jong om zich de tijd te herinneren toen ze er wél nog stonden. Zelfs de generatie die aan de uwe voorafging, herinnert zich dit misschien niet meer. Zo ver in de tijd gaat dit terug, zo ver! Hoelang? Zeventig of vijfenzeventig jaar [1845-1850]. Zoek dat maar eens op in de officiële documenten. Wanneer werd de huidige grote vijver uitgegraven? Op die plaats bevond zich vroeger een enorm bloemperk [...]. De indeling van het Park volgde een eigen logica. De drie grote lanen mondden uit op het knooppunt gevormd door deze met bloemen beplante rotonde. Pas later, toen Anspach [burgemeester van 1863 tot 1879] 'bossen', speelpleinen en ontspanningsruimten wou creëren, kwam men met de theorie op de proppen dat het statige karakter van het Park moest worden bewaard, zonder bloemen of andere versieringen..."

p.81

"En beetje bij beetje verkondigt en verheldert Jules Buysens, zoals alle grote kunstenaars, zijn stelling door zijn eigen stijl te scheppen. [...] Hij houdt niet van makkelijke oplossingen, wat wil zeggen dat er bij hem geen plaats is voor de geranium en de begonia. Hij cultiveert, hij selecteert, hij verleent adellijke aandenken aan de veldbloemen, aan de planten die Maeterlinck heeft opgehemeld en die Paul Fort in verzen heeft gegoten. Hij transformeert de ridderspoor, hij sublimeert de nagelbloem, hij kroont de reseda tot keizerin. Hij roept de hulp in van de alpenbloemen, waarvan hij talloze variëteiten bij ons acclimatiseert, en hij kleurt villa's in een Helvetisch violet; en

dankzij hem kan de edelweiss, dit kostbare stukje biscuit in Saksisch blauw, in bloemperken haar wat geheimzinnige gratie tentoon spreiden..."

"Zij tweeën, samen met nog een aantal geniepigere exoten en planten met gekleurde bladeren aangeplant in de protserige mozaïeken die de fraaie boorden van de meeste grasperken thans ontsieren, hebben geleidelijk aan hun autochtone zusters verjaagd van de plekken die ze van oudsher met hun vriendelijke glimlach verblijdden."

p.83

"Sire, antwoordde Buysens, dode bomen worden nu eenmaal gerooid. De bomen die ik opnieuw heb aangeplant gedijen hier heel goed. Dat kan Zijne Majesteit niet zeggen van de bomen die Hij in zijn eigen park heeft aangeplant..."

"Doe zo voort, mijnheer, doe zo voort, als je een oorlogje wilt...! Blijf onze openbare promenades maar vernielen..."

"Men zal wellicht aanvoeren dat een jonge plataan niet onder de grote takken van de oude kan groeien en dat men heeft gekozen voor een boom in volle groei, met een aardkluit rond de wortels zoals dat nu gebruikelijk is. Dat deze iep hier is geplant lijkt me al even verwerpelijker als zou men in een gotische kathedraal een oude zuil in deze stijl vervangen door een Toscaanse. Heb ik geen gelijk en moeten we niet dringend ingrijpen? Niets in dit park is waardevoller dan deze prachtige krans van platanen."

p.84

"De Natuur maakt geen tuinen, net zomin als de mens Natuur maakt. De Natuur wordt gekenmerkt door de onbelemmerde strijd van de elementen; deze strijd vrij spel laten (in onze parken en tuinen) zou in een onaanvaardbare chaos uitmonden"

p.89

"mooi stukje platteland in het midden van de stad... de eigendom van alle Schaarbekenaars" werd."

p.92

"Het uitwerken en uitstippelen van de nieuwe werken in het openbare Josaphatpark, de plantsoenen, de squares, de lanen en de openbare pleinen van de gemeente."

"de plannen en de lijsten van planten en bomen bestemd voor de versiering van het park, de squares en de lanen moest overmaken."

p.94

"was geen enkele bloem te zien... geschikte plekken waren waar de aanleg van een perk met geraniums, bloemriet of andere zomerbloeiërs een feestelijke toets tussen de mooie heesterpartijen zou vormen."

p.103

"Grotten, rotsen in het park van Binche, grot, rotsen, waterval van de vijvers van Elsene, restauratie van de brug van het Ter Kamerenbos, grotten, rotsen, watervallen, waterbekkens in vormstenen aan de Maria-Louizasquare en de Ambiorixsquare in Brussel"

p.105

"Indien men zich inspireert op de beste modellen die men in de natuur kan vinden, kan men zelfs op een beperkte schaal overtuigende rotseffecten cre-

eren. Het materiële werk voor de vervaardiging van de rotsen vergt smaak en handigheid van de arbeiders. Met kleine rotsen worden grote rotsen gemaakt. Met wat ervaring en zorgzaamheid leert de arbeider de stukken in elkaar passen tot een homogeen geheel."

pp.106

"Iedereen kent de *gratsteen* of *fistuleuze zandsteen* die zo veel voorkomt in de regio van Brussel. Het zijn harde, witte siliciumafzettingen die onderaan de brusseliaanse laag voorkomen en zeer geleidelijk overgaan in de hoger gelegen glanzende zandsteen. Onderaan de afzetting is de *fistuleuze zandsteen* spoelvormig, zeer langgerekt, met regelmatige vorm. Hogerop zijn de stenen wegens hun veelheid aan elkaar geklonterd en vormen ze zeer onregelmatige blokken, voorzien van dikke punten en soms eigenaardige gaten."

"De natuur is zo goed nagebootst dat men amper kan geloven dat men voor een kunstwerk staat. De lange kloof in een van de zijden is een angstaanjagend zicht."

pp.106-107

"Deze merkwaardige concreties werden met diverse middelen nagebootst. Mijnheer Combaz, een bedreven rotsenmaker, zorgde eerst voor een stevige verankering met behulp van uit het gewelf uitstekende ijzeren stangen met een berekende lengte. Deze ijzeren stangen werden aan de punt samengevoegd zoals de hoeken van een piramide en overtrokken met ijzergaas, waartussen verschillende lagen vloeibare cement werd gepompt tot het geheel een homogeen blok vormde. Dit is een goede werkwijze, vooral dankzij het lichte gewicht van de stalactieten; indien ze zwaarder zouden zijn, zouden ze bij het vallen ernstige ongevallen kunnen veroorzaken. Het nadeel is echter dat de diverse draden en frames zichtbaar worden, wanneer stukken cement loskomen."

p.108

"Rotsen kunnen 'beschilderd' worden. Dit woord hoeft niet af te schrikken: het komt erop aan de stenen in een okerachtige of groenige kleur met diverse nuances te bepleisteren met de volgende producten. Met de hierna vermelde verhoudingen verkrijgt met een olijfgroene kleur: 1 kilo rookzwart of Antwerps zwart, 500 gram gele oker, 250 gram rode oker. Dit mengsel wordt aangebracht of geklopt met een dikke kwast of een fijne bezem. Om wat witte korrel toe te voegen, mengt men er wat Blanc de Meudon door; Veronesegroen levert groene vlekken op. Om deze stoffen te fixeren gebruikt men in water opgelost aluinsilicaat. Te felle kleuren worden afvlug door de vorst en de weersinvloeden verbleekt en opgelost, en de klimplanten die een gedeelte van de rotsen bedekken, verhullen binnenkort alle schoonheidsfoutjes."

p.109

Rotsen vormen een pittoresk element bij uitstek in de natuur. Zij kunnen het landschap een groots uitzicht geven, dikwijls met een unieke sublimiteit. Als stille getuigen van de stuiprekkingen van de aarde trekken zij ons aan en verbazen ze ons door hun onuitputtelijke variëteit van vormen, afmetingen en kleuren. [...]

Als ze niet sierlijk zijn, dan drukken hun lijnen toch beweging uit, het ongerepte, volume, ongenaakbaarheid, het onvoorziene. Elke artistieke ziel aanschouwt ze vol bewondering.

pp.117-118

"gemeentelijke onderneming", "voor elke burger een uitgebreid gamma van materiële voorzieningen te realiseren."

p.119

"Een coherent parkensysteem, naar het voorbeeld van een aantal trans-Atlantische verwezenlijkingen."

p.121

"...die garant staat voor de veiligheid van de kinderen en voor rust."

"Leef niet zonder horizon, woon ook in 'groene ruimten'"

"...wat toelaat om vrijwel non-stop de stad te doorkruisen."

"De nieuwe toegangswegen, daarin ligt in deze periode van explosieve expansie van de hoofdstad de kans voor Anderlecht."

p.125

"De groene poort van het perifere centrum".

p.134

"De nieuwe maatschappelijke zetel van Glaverbel moet een perfect instrument zijn / opgewaardeerd door de gekozen locatie / schitterend groen kader, gunstig voor de mens."

p.135

"mobielen in de vorm van grote glazen klokken [...] en allerlei vormen van amussante [...] en andere toepassingen van glas".

p.138

"...uit de aarde lijkt op te rijzen"; "...de indruk te wekken van een harmonie die niet bestaat".

p.146

"...het geheel het interessante architecturale complex 'Glaverbel' omkaderend, een gunstig voortek van de Brusselse agglomeratie."

"de demografische uitbreiding met het behoud van groene zones die [...] de schoonheid vormen van deze gebieden aan de rand van het Zoniënwoud"; "...de niet te vermijden noodzaak om in de hoogte te bouwen."

p.151

"Mijn eerste benadering van een tuin is nooit botanisch, maar zuiver abstract. Ik redeneer in termen van volumes, ritmes, texturen, kleurnuances. [...] Pas wanneer de compositie in evenwicht is en de structuur goed in elkaar steekt, wordt alles concreet. Het ontwerp wordt realiteit: dat kubistische volume wordt een gesnoeiëde buxus of cyclische steen, die soepele vorm wordt een bebloemde liaan, die verticale lijn wordt een oprijzende taxus of minerale zuil, die wigvormige stippellijn op papier wordt sint-janskruid of gebouchardeerde steen, die puntige tekens worden citroenbomen of meidoorns, die wazige massa wordt grassen ..." [C. Rebold]

COLOFON

REDACTIECOMITÉ

Jean-Marc Basyn, Stéphane Demeter,
Paula Dumont, Murielle Lesecque,
Griet Meyfroots, Cecilia Paredes
en Brigitte Vander Bruggen

EINDREDACTIE IN HET NEDERLANDS

Paula Dumont

EINDREDACTIE IN HET FRANS

Stéphane Demeter

SECRETARIAAT VAN REDACTIE

Murielle Lesecque

COORDINATIE VAN ICONOGRAFIE

Paula Dumont en Julie Coppens

COORDINATIE VAN DE DOSSIER

Murielle Lesecque

AUTEURS/ REDACTIONELE

MEDEWERKING

Bruno Campanella,
Anne De Bardzki-Granon,
Odile De Bruyn, Yannik Devos,
Denis Diagre, Paula Dumont,
Eric Hennaut, Valentine Jedwab,
Roger Langohr, Catherine Leclercq,
Géry Leloutre, Isabelle Leroy,
Hubert Lionnez, Michel Louis,
Cristina Marchi, Elena Marinova,
Cristiano Nicosia,
Luc Teper, threetwoshoot,
Brigitte Vander Bruggen,
Ann Voets, Luc Vrijdaghs

VERTALING

Gitracom, Hilde Pauwels, Erik
Tack, Ubiquis Belgium NV/SA.

NALEZING

Koenraad Raeymaekers, Wim Kenis,
Coralie Smets, Tom Verhofstadt en
de leden van het redactiecomité

VORMGEVING

La Page sprl

ONTWERPER VAN DE MAQUETTE

The Crew communication sa

DRUK

IPM printing

VERSPREIDING EN

ABONNEMENTENBEHEER

Cindy De Brandt, Brigitte
Vander Bruggen.
bpeb@sprb.irisnet.be

BEDANKINGEN

Constantin Brodzki, Danielle Scherens

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Bety Waknine, directeur-generaal
van Brussel Stedenbouw en Erfgoed/
Gewestelijke overheidsdienst
Brussel, CNN – Vooruitgangstraat
80, 1035 Brussel.

De artikelen zijn gepubliceerd
onder de verantwoordelijkheid
van de auteurs. Alle rechten voor
het reproduceren, vertalen of
herwerken zijn voorbehouden.

CONTACT

Directie Monumenten en
Landschappen – Cel Sensibilisatie
CNN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel
<http://www.erfgoed.brussels>
broh.monumenten@gob.irisnet.be

HERKOMST VAN DE FOTO'S

Mochten er ondanks onze inspanningen
om alle reproductierechten te betalen
toch nog gerechtigden zijn die niet
gecontacteerd werden, dan worden zij
verzocht zich kenbaar te maken bij de
Directie Monumenten en Landschappen
van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

LIJST MET AFKORTINGEN

AAM – Archives d'Architecture Moderne
Afdeling TLSE – Tuin, landschap
en stedelijk ecosysteem,
ARA – Algemeen Rijksarchief
ARB – Académie royale de Belgique
DCBSE – Documentatiecentrum van
Brussel Stedenbouw en Erfgoed
DML – Directie Monumenten
en Landschappen
GOB – Gewestelijke
Overheidsdienst Brussel
IWONL – Instituut tot Aanmoediging
van het Wetenschappelijk Onderzoek
in Nijverheid en Landbouw
KBR – Koninklijke Bibliotheek van België
KIK-IRPA – Koninklijk Instituut voor
het Kunstpatrimonium / Institut
royal du Patrimoine artistique
KMKG – Koninklijke Musea voor
Kunst en Geschiedenis
SAB – Stadsarchief Brussel
ULB – Université Libre de Bruxelles

ISSN

2034-5771

WETTELIJK DEPOT

D/2017/6860/016

Cette revue paraît également
en Français sous le titre
Bruxelles Patrimoines.

Erfgoed Brussel Reeds verschenen

001 - November 2011
Terug naar school

002 - Juni 2012
De Hallepoort

003-004 - September 2012
De kunst van het bouwen

005 - December 2012
Hôtel Dewez
Extra nummer 2013
Het erfgoed schrijft onze geschiedenis

006-007 - September 2013
Brussel, m'as-tu vu ?

008 - November 2013
Industriële architectuur

009 - December 2013
Parken en tuinen

010 - April 2014
Jean-Baptiste Dewin

011-012 - September 2014
Geschiedenis en herinnering

013 - December 2014
Cultusgebouwen

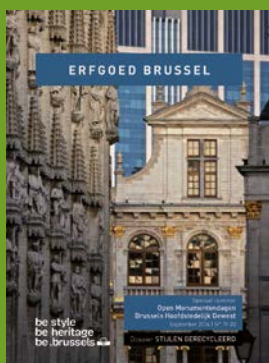
014 - April 2015
Zoniënwoud

015-016 - September 2015
Ateliers, fabrieken
en kantoren

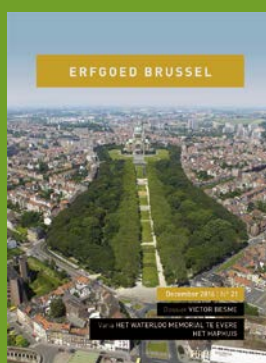
017 - December 2015
Stadsarcheologie

018 - April 2016
De Gemeentehuizen

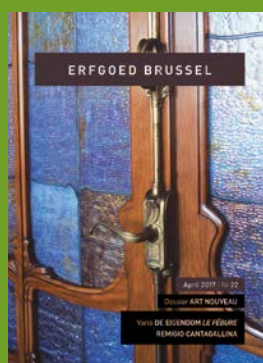
Laatste nummers

019-020 - September 2016
Stijlen gerecycleerd

021 - December 2016
Victor Besme

022 - April 2017
Art nouveau

www.erfgoed.brussels

BRUSSEL STEDENBOUW EN ERFGOED
GEWESTELIJKE OVERHEIDSDIENST BRUSSEL

20 €

ISBN 978-2-87584-144-5